

specifics of Ukrainian national character among different social classes, during different periods, in different regions of Ukraine.

Key words: *clergy, Transcarpathia, identity, intelligence, inferiority complex, madyaronstvo, Magarization, mentality, Rusyn, consciousness, Hungary, Ukrainians.*

Отримано 05.08.2014 р.

УДК 94 (477.43)

П. Білецький

УЧАСТЬ ІНОЗЕМНИХ ПІДПРИЄМЦІВ У ХАРЧОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

П. Білецький. Участь іноземних підприємців у харчовій промисловості Подільської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). У статті проаналізовано участь іноземних підприємців у розвитку підприємств харчової промисловості Подільської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. З'ясовано шляхи інвестування іноземного капіталу в підприємства харчової промисловості, розвиток матеріально-технічної бази, організація роботи іноземними фахівцями.

Ключові слова: *Подільська губернія, іноземні піддані, харчова промисловість, пивоваріння, гуральництво, млинарство, борошномельні підприємства.*

П. Билецкий. Участие иностранных предпринимателей в пищевой промышленности Подольской губернии (вторая половина ХІХ – начало ХХ ст.). В статье на основе архивных источников, материалов периодики, специальной литературы проанализировано участие иностранных предпринимателей в развитии предприятий пищевой промышленности Подольской губернии во второй половине ХІХ – в начале ХХ в. Определены пути инвестирования иностранного капитала в предприятия пищевой промышленности, развития материально-технической базы, организация работы иностранными специалистами.

Ключевые слова: *Подольская губерния, иностранные подданные, пищевая промышленность, пивоварение, винокурение, мукомольные предприятия.*

Участь іноземних підприємців і роль іноземного капіталу в соціально-економічному розвитку Подільської губернії пореформеного періоду вивчені недостатньо. Окремі факти цього знайшли відображення в тогочасній статистичній літературі й періодичних виданнях. Наступні покоління українських¹ і зарубіжних² дослідників нерідко наводили приклади участі іноземних підприємців в економічному житті Подільської губернії, але спеціально не вивчали їх роль у господарському житті краю. Водночас на

необхідність «подальших досліджень найрізноманітніших аспектів усього підприємницького про шарку України» наголосували провідні вітчизняні дослідники³.

Пропонована стаття продовжує низку публікацій автора про роль іноземних підприємців у соціально-економічному розвитку Подільської губернії вказаного періоду. Предметом аналізу є їх участь у розвитку та модернізації харчової провистості – пивоварної, борошномельної, горілчаної – такої, що оброблювала сільськогосподарську (рослинницьку) сировину. Автор не розглядав участь іноземних капіталістів у цукровій промисловості – одній із найприбутковіших галузей економіки Правобережної України, що є темою окремого студіювання.

Благодатний клімат і родючі ґрунти Поділля створювали сприятливі умови для інтенсифікації землеробства, вирощування прибуткових сільськогосподарських культур: зернових, цукрових буряків, картоплі, хмелю, тютюну. Ці культури були основними продуктами продажу і сировиною для переробної промисловості, що посідало важливе місце в поміщицькій економіці українських губерній. Її формування розпочалося у дореформений період, а розквіт припав на пореформений час, а спеціалізація диктувалася природно-кліматичними умовами. Господарська діяльність у поміщицьких маєтках і господарствах заможних селян Подільської губернії свідчила про вигідне поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою. Тож харчова переробна промисловість (цукрова, винокурна, борошномельна та пивоваріння) мала вагомий стимул розвитку.

Якщо в Південному регіоні України домінувало землеробство, а обробні галузі – борошномельна і винокурна – мали другорядне значення, то в поміщицьких господарствах Правобережжя розвивалися галузі, що давали можливість оптимально використовувати продукти землеробства: цукрові, винокурні, пивоварні заводи, млини, хоча рівень їх розвитку був повільним і викликав занепокоєння сучасників. «Промисловість Подільської губернії (фабрична, заводська, особливо реміснича) знаходиться на низькій стадії розвитку і навряд чи можна з достовірністю розраховувати на покращення її долі в найближчому майбутньому», – відзначав у 1865 р. секретар Подільського губерньського статистичного комітету О. Дем'яненко. Причинами цього він вважав минулу історію краю і його географічне розташування, відсутність справжньої конкуренції, нестачу капіталів і кредитів, відсутність правильно організованих ремісничих асоціацій і кваліфікованих майстрів, низький рівень суспільного добробуту й відповідно невибагливість більшості суспільства⁴. У 1862 р., за його даними, на території губернії діяло 215 винокурень із числом працюючих 3,6 тис. працівників, 3 горілчані заводи (3 особи), 5 медоварних (виробляли легкий алкогольний напій із меду, що перебродив на дріжджах і хмелі – П.Б.) (11 осіб), 1 винний (32 особи), 70 пивоварних (214 осіб), 39 цукрових (1138 осіб) тощо⁵.

Скасування кріпосного права і проведення реформ 1860-х рр. спричинили зміни в галузі торгово-промислового законодавства. Закони 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. змінювали ставлення уряду до підприємницької діяльності, встановлювали нові для російської практики принципи без становості та рівності всіх правоздатних громадян у заняттях торгівлею і промисловістю. Вперше 1863 р. законодавчо закріплювалося право на свободу підприємництва, а в 1898 р. Законом про промисловий податок статус підприємця було відокремлено від купецького стану.

У розвитку сільського підприємництва доби капіталістичної модернізації другої половини XIX – початку XX ст. на Правобережній Україні помітну роль відіграли іноземні колоністи та підприємці. Виявляючи сприяння їх переселенню і господарській діяльності, російський уряд прагнув створити протизаги польським поміщикам у вигляді економічно ефективних і лояльних до влади підприємців і водночас задовольнити сподівання іноземних поселенців на дешеві землі та пільговий режим господарювання. Імміграції іноземців сприяв комплекс урядових заходів, насамперед, відповідна законодавча база. Так, закон 1861 р. дозволяв землевласникам наймати іноземних робітників і поселяти їх у власних маєтках⁶, а в 1868 р. іноземні переселенці отримали офіційний дозвіл поселятися на території губерній Правобережної України⁷. Вони звільнялися від військової повинності, на п'ять років – від сплати податків і від скарбових оплат під час купівлі нерухомості в регіоні. Недостатнє нагромадження капіталів українськими промисловцями, економічна відсталість Правобережжя, орієнтація уряду на зарубіжні інвестиції створювали сприятливі умови для проникнення в регіон іноземних підприємців. Вони інвестували гроші в місцеву харчову промисловість, що було важливим чинником у процесі її модернізації й прискоренні розвитку науково-технічного прогресу.

Маючи досвід у пивоварінні, іноземні підприємці виявили зацікавленість до підприємств цієї галузі, що не демонструвала помітних успіхів. За спостереженням О. Нестеренка, незначний розвиток пиво-медоварної промисловості у пореформений період зумовлювався злиденним становищем трудящих, які вживали більше горілки; монополією держави на продаж алкоголю; регламентацією урядом розвитку пиво-медоварного виробництва, що деякий час не оподатковувалося акцизом і зростання якого загрожувало конкуренцією акцизному винокурному виробництву. Як зазначав у звіті подільський губернатор, міністр фінансів з «метою охорони від занепаду акцизного збору з вина» запропонував дозволити лише гуртовий продаж пива й меду без права на вивіз за місця виробництва⁸.

У 1862 рр. на 70 пивоварнях Подільської губернії працювало 214 робітників, вироблено продукції на суму 41299 рублів, а вже в 1864 р. їх число зменшилося до 23, а вартість їх продукції становила 15340 рублів⁹. І хоча в першій половині 1860-х рр. число пивоварень зменшилося, за масштабами, прибутковістю, технічним оснащенням пивоварне виробництво, як цукрове й винокурне, вирізнялося серед інших галузей місце-

вої промисловості в останній чверті XIX ст. Його розвитку сприяв приїзд у губернію Правобережної України чеських і німецьких пивоварів, які працювали на приватних пивоварнях, брали їх в оренду чи засновували нові пивзаводи.

На початку 1880-х рр. виходець із чеських земель Австро-Угорщини В. Девішек орендував пивоварню графа Моркова у с. Залетичівка Летицького повіту, де в 1883 р. було зроблено 10 варок пива і сплачено до казни 326 руб. акцизного збору. Справи підприємця йшли успішно і невдовзі він викупив у єврейського підприємця Л. Фукса пивоварню в м. Зіньків. Інвестувавши кошти та оновивши виробничі потужності (водогін, парову сушарку, солодовню, приміщення для бондарів, кам'яний льодовник), В. Девішек створив сучасний паровий пивзавод, що запрацював у травні 1888 р. і став одним із найбільших підприємств цієї галузі на Поділлі. Вперше у цьому краї пиво стало вироблятися у заводських умовах, повідомляла газета «Подольские губернские ведомости»¹⁰. Для розширення виробництва на Зіньківський пивзавод було запрошено чеських пивоварів Олександра та Йосипа Будзінських, які вивчали секрети пивоваріння у Пльзені. М. Девішек намагався розширити виробничі потужності або побудувати інше підприємство, для чого двічі брав позичку в банкірській конторі Я. Моранца (м. Проскурів). Зокрема, 15 листопада 1894 р. він повністю розрахувався за своїми фінансовими зобов'язаннями, а вже за тиждень знову взяв у цього підприємця під заставу пивоварного заводу і 30 сотих землі у борг 7 тисяч рублів сріблом на шість років під 6%¹¹.

У 1897 р. на заводі В. Девішека було вироблено 6929 відер високоякісного пива, переважно сортів: мюнхенське (налеєжало до вищих сортів і вироблялося лише на 10% пивзаводів імперії – П.Б.), пільзенське та мюнхенське. У 1902 р. на Зіньківському пивзаводі працювало 35 робітників, середньорічний заробіток яких складав 126 рублів. До 1905 р. пиво випускали в жовтих скляних пляшках, а згодом – темно-коричневих¹². Висока якість продукції пивзаводу була відзначена нагородами на всеросійських виставках, для її реалізації власник відкрив пивний склад у м. Смотрич. Напередодні світової війни на заводі працювала 31 особа, а вартість продукції підприємства становила 90 тис. рублів¹³. Загальна вартість пивоварного заводу, кам'яного будинку і садиби на кінець 1915 р. становила 25,5 тис. рублів¹⁴.

У 1893 р. чеський підприємець Ф. Фучек заснував Слов'янський пивоварний завод у Вінниці на Стрижавській дорозі (згодом вул. Мала Поштова). У 1907 р. задля залучення додаткових фінансових ресурсів він запросив стати компаньйонами співвітчизників І. Котмеля і П. Глазара (останній мав посаду завідувача заводу). Як і на Зіньківському пивзаводі, у виробничому процесі підприємства було використано паровий двигун потужністю 17 людських сил. У 1910 р. на заводі працювало 22 робітники, його головною продукцією було баварське і віденське пиво – 75 тис. відер, а річний прибуток від його реалізації становив 25170 руб. На зла-

мі десятиріч кілька разів змінювалися іноземні власники Слов'янського пивоварного заводу: у 1909 р. він знов перейшов в одноосібну власність Ф. Фучека, в 1912 р. – П. Фучека, в 1914 р. – А. Котмела¹⁵.

Наприкінці 1890-х рр. у власність австрійця М. Герінгера перейшов від князя О. Орлова пивзавод у м. Чечельник Ольгопільського повіту. Тут виробляли пиво сортів баварське та столове. Напередодні світової війни на заводі працювало 8 осіб, а готова продукція (42 тис. відер) коштувала 26650 рублів¹⁶. На початку 1900-х рр. пивоварний завод у м. Бершадь заснували австрійський підданий І. Трнк і місцевий селянин Є. Єременко. Напередодні світової війни на заводі працювало 6 робітників, виробляли пиво сортів баварське, царське і чорне загальною вартістю 9,1 тис. рублів¹⁷. Бершадське підприємство було єдиним у регіоні, де варили чорне пиво – складне у виробництві й транспортуванні, оскільки, за свідченням сучасників, «вибухало» як у пляшках, так і в бочках.

На межі перших десятиріч ХХ ст. чеський пивовар Г. Грдина контролював виробничий процес на Хмільницькому пивзаводі, де випускалося високоякісне пиво сорту бок-бір, а також баварське й чеське¹⁸. Пиво цих сортів вироблялося також на Верхівському пивоварному заводі Брацлавщини, який орендував австрійський підданий, чех І. Кадера¹⁹.

До розвитку пивоварної галузі Поділля долучилися також німецькі підприємці. Одним із найбільших підприємств цієї галузі був пивзавод заснований у 1876 р. поміщиком Г. Скібневським у с. Велике Поріччя Кам'янецького повіту. На початку 1880-х рр. броварня перейшла у власність графині К. Ігнат'євої, яка віддала його в оренду німецькому підприємцю Л. Кляве. У 1883 р. на Новопорічанській броварні було зроблено 184 варки пива і сплачено 9678,4 руб. акцизного збору. В 1887 р. на броварні працювало 19 робітників і було зварено 21 тис. відер пива, а в 1897 р. було вироблено 31,9 тис. відер пива²⁰. Із початку 1880-х рр. Л. Кляве орендував броварню поміщиці М. Львової у с. Чернятин Літинського повіту, а в 1897 р. на цьому пивзаводі, що перейшов у власність колишнього орендатора, було вироблено 60903 відер пива²¹.

У 1899 р. Л. Кляве зміг викупити у Проскурівської міської думи на Новому плані земельну ділянку для будівництва парового пивоварного заводу, але за умови прокладення від нього залізничної колії та каналу для стічних вод. Наприкінці 1901 р. завод випустив першу продукцію, а в 1907 р. тут було вироблено 148960 відер пива сортів баварське, чеське, експортне, мюнхенське на суму 111720 рублів²². Напередодні світової війни на заводі працювало 46 робітників, серед яких австрійській підданий, пивовар О. Гаташ²³. Водночас на початку 1900-х рр. управителем пивоварного заводу в маєтку М. Клор у містечку Канатківці Могилівського повіту працював німецький підданий В. Ретвиш²⁴.

Зрештою, чеські, австрійські та німецькі пивовари відігравали велику роль у розвитку пивоваріння Подільської губернії аж до початку світової війни. На цих підприємствах, як правило, випускали міцніше пиво, ніж

в Австрії та Німеччині, що зумовлювалося попитом і звичками місцевого населення, а його вартість коливалася, залежно від якості та попиту, від 1 до 1,5 рублів за відро²⁵. Відносно невисока ціна пояснювалася наявністю достатньої кількості недорогої місцевої сировини (ячменю) та дешевизною робочої сили. Із початком першої світової війни і запровадженням у Росії сухого закону виготовлення пива припинилося, а колишні пивоварні заводу були перепрофільовані на виробництво безалкогольних напоїв чи іншої продукції.

У пореформений період важливе місце в економіці губернії посідала винокурна промисловість, що була не лише прибутковою галуззю промисловості, але й особливою формою організації сільськогосподарського виробництва. Але, на відміну від цукрової промисловості, у винокурінні була велика кількість дрібних підприємств із низьким рівнем технічного оснащення. Із впровадженням нового акцизного Положення, за яким встановлювалися нові правила одержання акцизу з виробництва спирту, відновлювався патентний збір із заводів та визначалася норма виходу спирту²⁶, припинили існування кілька сотень дрібних поміщицьких гуралень. Завдяки вільному продажу горілки, фактичній ліквідації монополії, вільній грі цін на ринку, з'явилася конкуренція між заводчиками, яку не будь-хто міг витримати. Винокуріння тепер залежало від власного капіталу заводчиків чи орендаторів.

У винокурній промисловості здійснювався процес концентрації виробництва, під час якого відбувалися докорінні зміни у характері самого виробництва. Гуральництво відривалося від сільського господарства, перетворювалося на самостійну галузь великої капіталістичної промисловості. Якщо в 1859 р. у Подільській губернії діяла 251 винокурня, у 1862 р. – 215, на яких працювало 3,6 тис. осіб, і 3 горілчані заводи, де працювало 3 особи, то в 1882 р. їх число зменшилося до 128, а їх власниками, за тогочасною статистикою, були: 2 – товариства, 84 – євреї та 42 – християни²⁷. Загалом, наприкінці 1870-х рр. на Поділлі зі 129 заводів 3 належали купцям, а 108 перейшли до них в оренду²⁸. Серед останніх були іноземці, хоча тогочасна статистика їх окремо не фіксувала. У 1882 р. було вичурено спирту 181462010, $\frac{3}{4}$ %, а головними продуктами для винокуріння були кукурудзяне борошно, відходи цукрового виробництва, житнє борошно, сухий солод, картопля та ін. Вартість виробленої продукції становила 3856553 рублів²⁹. Винокурні були відносно невеликими за розміром, але досить добре устаткованими заводами, на яких працювало в середньому 12-15 чоловік. Переважали в основному гуральні з виробництвом від 25 до 100 тис. відер, а кількість великих підприємств була порівняно незначною³⁰. Зрештою, упродовж останніх десятиріч XIX ст. Поділля, разом із Київщиною і Харківщиною, перетворилося в головний район виробництва спирту.

Перетворення гуральництва у галузь великої ринкової промисловості вимагало створення відповідної машинної бази, чому сприяло інвестуван-

ня капіталів, зокрема іноземних, для впровадження у винокурну галузь парових двигунів. Наприкінці 1870-х рр. на Поділлі вже функціонували низка винокурень, обладнаних паровим двигуном, що належали іноземним підприємцям чи були створені за участю іноземного капіталу: винокурний завод дружини купця 2-ї гільдії Фріди Лехт у м. Поскурові, винокурний, оцтовий і лікерний завод Т-ва Уладівський цукрозавод у с. Уладівка Вінницького повіту, винокурний завод купців М. Літвака, Б. Авербуха, М. Фукса в м. Ольгопіль, винокурний завод купця Н. Вургавта в с. Юрківці Ямпільського повіту, винокурно-м'ясний завод А. Бенерса в с. Сутиски Вінницького повіту та ін.³¹

Застосування парових двигунів для перемішування «затору» і впровадження апаратів-парників системи Генце для варки хлібних припасів у зерні прискорили процес обробки «затору» у 5 разів. Уже наприкінці 80-х років 48,8% гуралень працювали з парниками (менше середньостатистичного показника – 85% по українських губерніях), частина з яких мала металеві парники високого тиску, що дало можливість переробляти картоплю на спирт. На більшості гуралень при заторці та розмішуванні «затору» в діжах використовували удосконалені мішалки із пристроями для охолодження (холодильні тарілки та трубчасті холодильники), завдяки чому продовжився сезон виробництва і заводи перейшли на цілорічне виробництво³².

Процес проникнення іноземних підприємців у виноробну промисловість тривав у 80-90-х роках XIX ст. Наприкінці 90-х років винокурним заводом у с. Монастирок Летичівського повіту володів чех С. Марич, що напередодні світової війни перейшов у власність Е. Каллюс; Б. Скинівський – винокурним заводом у м. Дунаївці; Ф. Седлецький орендував винокурний завод у м. Калюс Ушицького повіту, де управляючим був його земляк І. Лембергер, а сам орендатор займав аналогічну посаду на винокурному заводі в м. Яришів Могилівського повіту, що належав колишньому австрійському підданому, графу В.-І. Дзедушицькому³³. Німецький підприємець К. Раллі відкрив у м. Браїлів Вінницького повіту винокурний завод, на якому на початку 1900-х років щорічно виробляли продукцію вартістю 49,8 тис. рублів³⁴. Найбільшим винокурним підприємством Поділля у вказаний період залишався Уладівський винокурний, оцтовий і лікерний завод (у Вінницькому повіті) Товариства Уладівський цукрозавод, що належав австрійським підданам, зокрема графу Р. Потоцькому.

Іноземні підприємці як прихильники прискорених економічних змін брали участь у розвитку борошномельної промисловості пореформеного періоду. Її піднесення відбувалося за кількома напрямками: 1) розвиток млинарства у вигляді численних дрібних водяних млинів і вітряків, що переробляли місцеве зерно й обслуговували навколишню округу; 2) спорудження млинів, що були складовою частиною виробництва або додатком іншого (цукровані, лісопилні тощо) і користувалися спільними двигунами, а їх продукція йшла на місцевий ринок; 3) виникнення великих ка-

піталістичних механізованих парових млинів, розрахованих на широкий ринок збуту. На останніх, за свідченням тогочасного інженера М. Мельникова, «можна вести перемел у великих кількостях і при цьому перемел найдосконаліший, із значною економією сили, часу і грошей»³⁵.

Важливу роль в економічному житті Подільської губернії пореформеного періоду відігравало борошномельне виробництво, що за вартістю продукції поступалося лише підприємствам цукрової галузі. До 1860 р. тут було споруджено 1411 млинів, у 1887 р. їх число зросло до 3236, з яких 1434 належало поміщикам, 1470 – селянам, 124 – різним особам³⁶. До числа останніх тогочасна статистика зараховувала іноземних підприємців, які ще в першій половині XIX ст. займалися будівництвом водяних і повітряних млинів у регіоні. Крім того, чимало німців, чехів і австрійців працювали в борошномельній промисловості в різних населених пунктах губернії. Їхній професіоналізм у цій сфері високо цінувався в містах і селах Поділля, а тому місцеві українські сільські громади запрошували іноземних фахівців на посади мельників до своїх громадських млинів. Їх також залучали до спорудження та експлуатації млинів у поміщицьких господарствах.

Поступово іноземні фахівці ставали власниками млинів, орендували і працювали на десятках млинів у губернії. Зокрема, німець І. Кіціс побудував вальцювальний млин у с. Мізяків Вінницького повіту, у 1894 р. власник маєтку в с. Голозубинці Ушицького повіту австрійський підданий Б. Скибиневський придбав водяний млин у цьому селі, спадкоємець грецьких колоністів і відомий підприємець П. Раллі володів вальцювальним млином у с. Супрунів Вінницького повіту, а Е. Раллі – вальцювальним автоматичним млином у м. Браїлів³⁷. Австрієць І. Шустер був управителем вальцювального млина в с. Серби Могилівського повіту³⁸.

Інвестування іноземного капіталу в борошномельну галузь сприяло запровадженню нових технологій, машин і парової енергетики. Уже наприкінці 1870-х рр. більшість млинів, що належали іноземним підприємцям, оснащувалися паровими двигунами. Так, наприкінці 1870-х рр. паровим млином у с. Уладівка Вінницького повіту володіло Товариство Уладівського цукрового заводу, паровим млином з фабрикою з виготовлення дерев'яних шевських цвяхів при ньому в с. Лучах Ольгопільського повіту – пруський підданий К. Граунец, паровим млином у м. Ольгополь – купці М. Литвин, Б. Авербух і М. Фукс³⁹.

На початку 1900-х рр. число іноземних власників підприємств борошномельної промисловості збільшилося. Так, австрійський підданий граф Р. Потоцький володів двома млинами при Уладівському цукровому заводі у Вінницькому повіті, барон А.Масс був власником водяного млину при Дербчинському цукровому заводі та млину в с. Лопатинці Ямпільського повіту, австрієць І. Возничшин – двох водяних млинів у селах Вадатуркуль і Каєтановка Балтського повіту, австрійське подружжя Михайлина і Генріх Рихальські – водяного млину в с. Чабани Проскурівського по-

віту, їх співвітчизник О. фон Рам – водяного млину в с. Нова Мурафа Ямпільського повіту, а Л. Кучинський – водяного млину в с. Пірогово Ямпільського повіту. В борошномельну галузь Подільської губернії активно інвестували гроші німецькі підприємці: М. Столярик був власником вітряка в с. Кожухів Літинського повіту, М.-Г. Ланге – водяного млину в селищі Крижопіль Ольгопільського повіту, Ю. Кунак – в с. Шебутинці Ушицького повіту, Е. Каллюс – водяного млину в с. Монастирка Летичівського повіту, Ф. Кур – водяного млину в с. Перепельче Брацлавського повіту, Ф. Потрац – вітряка в с. Шляхова Гайсинського повіту, А. Гебельт – водяного млину в с. Писарівка-Волоська (колонія Краснодоль) Ямпільського повіту, Г. Кноблах – водяного млину на р. Буг у с. Солгутов Ольгопільського повіту, К.-Г. Геде – розтрусного млину в с. Котюжани Могилівського повіту⁴⁰ та ін. Чимало іноземних спеціалістів працювали на підприємствах галузі: прусський підданий І. Кур був управляючим вальцювального млина в с. Забужье Брацлавського повіту, австрієць І. Цвинар займав таку ж посаду на підприємстві в с. Вадитуркул Балтського повіту, мірошником млину в м. Тинна Ушицького повіту був чех Г. Фрідель⁴¹. Ремонтом борошномельних підприємств на Поділлі займався випускник Ризького політехнічного інституту німець А. Ланге, який з 1897 р. мешкав у с. Карабчієвці Ушицького повіту⁴².

Отже, сприятливі умови ринку пореформеного періоду викликали інтерес іноземних підприємців, які інвестували гроші в харчову промисловість Поділля. Іноземний капітал сприяв прискореному розвитку науково-технічного прогресу в харчовій індустрії, хоча певна частина промислового прибутку вивозилася за межі країни. Запровадження нових технологій, машин, парової енергетики в гуральництві, борошномельній промисловості й пивоварінні, дало поштовх підвищенню продуктивності праці, збільшенню обсягів виробництва продукції. У винокурній і пивоварній промисловості підприємства заводського типу співіснували з мануфактурними виробництвами, а в борошномельній – поряд із паровими млинами зберігалися водяні млини і вітряки.

Примітки

1. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості / К.Г. Воблий. – К., 1930. – Т. 2. – С. 132; Задорожнюк А. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. / А. Задорожнюк, О. Реєнт. – Кам'янець-Подільський, 2008; Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К., 1999. – С. 167 та ін.
2. Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России: очерки. – М., 1997; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціально-екрономічних конфліктах / Д. Бовуа. – К., 1998; Ліндер Р. підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріаліза-

- ція і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / Р. Ліндер, за ред. О.М. Доніка. – К., 2008 та ін.
3. Реєнт О.П. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження // Проблеми історії України XIX – XX ст. – вип. XIX. – К., 2011. – С. 21.
 4. Демьяненко А. Сведения о ремесленной, фабричной и заводской промышленности // Сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / сост. А. Демьяненко. – Каменец-Подольский, 1865. – С. 36.
 5. Там само. – С.34.
 6. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собр. II. – Т.36. – отд. II. – №37760.
 7. ПСЗРИ. Собр. II. – Т. 43. – отд. I. – №46038.
 8. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч. II: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції / О.О. Нестеренко. – К., 1962. – С. 142.
 9. Демьяненко А. Сведения о ремесленной, фабричной и заводской промышленности. – С. 34.
 10. Новости // Подольские губернские ведомости. – 1888. – 23 мая.
 11. Об утверждении закладной крепости Девишка с Моранцем за недвижимое тиущество в м. Зинькове // ДАХмО. – Ф.113. – Оп.24. – Спр.1083. – Арк.6-7.
 12. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. – Б.м., 1897. – Стб.1634; Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1904. – С. 245; Рибак І.В. Зиньків в історії Поділля / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С.65.
 13. Список фабрик и заводов Российской империи / Сост. по офиц. сведениям отдела пром.-ти Министерства торговли и промышленности, под ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1912. – С. 217; Филимонов В. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. / В.Филимонов. – Каменец-Подольский, 1911. – С. 282.
 14. Именной список австрийских, венгерских и германских выходцев // Подольские губернские ведомости. – 1916. – 27 февраля, приложение. – С. 1.
 15. Список фабрик и заводов Российской империи / Сост. по офиц. сведениям отдела промышленности Министерства торговли и промышленности, под ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1912. – С. 221; Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких поданных о принятии в русское подданство за 1915 г. // ДАХмО. – Ф.227. – Оп.9д. – Спр.80. – Арк.94.
 16. Список фабрик и заводов Российской империи / Сост. по офиц. сведениям отдела промышленности Министерства торговли и промышленности, под ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1912. – С. 217.

17. Список фабрик и заводов Российской империи / Сост. по офиц. сведениям отдела пром.-ти Министерства торговли и промышленности, под. ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1910. – С. 606.
18. Список фабрик и заводов Российской империи / Сост. по офиц. сведениям отдела пром.-ти Министерства торговли и промышленности, под. ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1910. – С. 605; Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких поданных о принятии в русское подданство за 1915 г. // ДАХМО. – Ф.227. – Оп.9д. – Спр.80. – Арк.31-32.
19. Список фабрик и заводов Российской империи / Сост. по офиц. сведениям отдела пром.-ти Министерства торговли и промышленности, под. ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1912. – С. 218.
20. Сведения о пивоваренных и медоваренных заводах в Подольской губернии за 1883 год // Памятна книжка Подольской губернии на 1885 год. Адрес-календарь и статистическо-справочные сведения. – Каменец-Подольский, 1885. – С. 97; Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. – Б.м., 1897. – Стб.1619.
21. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. – Б.м., 1897. – Стб.1636.
22. Єсюнін С. Історична довідка про ВАТ «Хмельпиво» / С. Єсюнін // ВАТ «Хмельпиво» 100 років: роки, люди, традиції. – Хмельницький, 2001. – С. 5-6.
23. Список фабрик и заводов Российской империи / Сост. по офиц. сведениям отдела пром.-ти Министерства торговли и промышленности, под. ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1912. – С. 218; Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких поданных о принятии в русское подданство за 1915 г. // ХмДОА. – Ф.227. – Оп.9д. – Спр.80. – Арк.133-134.
24. Адрес-Календарь Подольской губернии на 1904 г. – Каменец-Подольский, 1905. – С. 243.
25. Фабричная и заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог. – Вып.ІІІ. – К., 1895. – С. 228.
26. ПСЗРИ. Собр. ІІ. – Т. 36. – отд.ІІ. – №37197; Обзор различных отраслей мануфактурных отраслей промышленности России. – СПб, 1865. – Т.ІІІ. – С.412-418, 420-421.
27. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. / Л.Г. Мельник. – К., 1972. – С. 89; Демьяненко А. Сведения о ремесленной, фабричной и заводской промышленности. – С.36; Ду-вич М.Г. Свеклосахарное и винокуренное производство в Подольской губернии / М.Г. Ду-вич // Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1884. – Вып. ІІІ. – С. 29.

28. Труды Киевского вспомогательного комитета по устройству Всероссийской выставки. – К., 1882. – С. 194-201.
29. Там само. – Табл.: Винокурное производство в 1882 г.
30. Мельник Л.Г. Вказ. праця. – С. 93.
31. Ведомости о паровых фабриках и заводах, существующих в Подольской губернии за 1879 г. // ХмДОА. – Ф.227. – Оп.2. – Спр.12807. – Арк.32-160; Отчет Подольского губернского механика 1880 // там само. – Арк. 186-193.
32. Мельник Л.Г. Вказ. праця. – С. 91-92.
33. Ведомости о заводах губернии за 1894 г. // ХмДОА. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.4513. – Т. 2. – Арк.380; Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1900. – С.231, 237; Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1904. – С.243; Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям, – К, 1914. – Стб. 553; По Подольской губернии именной список австрийских, венгерских и германских выходцев // Подольские губернские ведомости. – 1916. – 27 февраля. – приложение.
34. Список фабрик и заводов Российской империи / Сост. по офиц. сведениям отдела пром.-ти Министерства торговли и промышленности, под ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1912. – С. 220.
35. Мельников М. Мукомольное дело / М. Мельников. – СПб., 1879. – С. 3.
36. Гульдман В.К. Подольская губерния: опыт географическо-статистического описания / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1889. – С. 175-176, 166.
37. Ведомости о заводах губернии за 1894 г. // ХмДОА. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.4513, Т.2. – Арк.380; Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1900. – С.253.
38. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1900. – С. 259.
39. Ведомости о паровых фабриках и заводах, существующих в Подольской губернии за 1879 г. // ХмДОА. – Ф.227. – Оп.2. – Спр.12807. – Арк.33-35.
40. Именной список австрийских, венгерских и германских выходцев // Подольские губернские ведомости. – 1915. – 25 апреля, приложение. – С.3-11; 1916. – 27 февраля, приложение. – С. 1-5.
41. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1900. – С. 253; Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1904. – С. 260, 263; Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений австрийских, германских и турецких поданных о принятии в русское подданство за 1915 г. // ДАХмО. – Ф.227. – Оп.2д. – Спр.1126. – Пл. б/н.
42. Лангге А. // Немцы в России. – Т. 2 (К–О). – М., 2004. – С. 273.

P. Biletskyi. Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University foreign entrepreneurs participation in food industry enterprise development of Podillia province in the second part of the 19th century – at the beginning of the 20th century. The article deals with the foreign entrepreneurs participation in food industry enterprise development of Podillia province in the second part of the 19th century – at the beginning of the 20th century. It also considers the ways of foreign capital investment into food industry enterprises, material and technical basis development, organization of work by foreign experts.

Key words: Podillia province, foreign subject, food industry, brewing, distillation, windmill industry, flour-grinding enterprises.

Отримано 05.08.2014 р.

УДК 94(77.43) "1918": 373.014

О. Завальнюк

ЗУСИЛЛЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ІЗ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ ЗА ГЕТЬМАНАТУ (ТРАВЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1918 р.)

О. Завальнюк. Зусилля подільської інтелігенції із творення української загальноосвітньої школи за гетьманату (травень-грудень 1918 р.). На основі архівних і опублікованих джерел, а також праць українських істориків досліджується багатогранна діяльність інтелігентних сил Подільського краю, спрямована на творення української школи, з одного боку, через поступову українізацію уже існуючих освітніх закладів, а з другого, через відкриття земством, «Просвітами» та іншими організаціями нових шкіл з українською мовою навчання. Процес становлення нової системи загальної освіти висвітлюється через аналіз різних її ланок – нижчої і вищої початкової та середньої школи, забезпечення їх належними педагогічними кадрами через систему перепідготовки на літніх українських учительських курсах, влаштованих земськими структурами за відповідними програмами Міністерства освіти і мистецтва Української держави, забезпечення їх приміщеннями, фінансовим ресурсом, україномовною навчально-методичною літературою, яка видавалася як на загальнонаціональному (з державного бюджету), так і місцевому рівні (переважно на кошти губернського і повітових земств). Подається статистика шкільної мережі загалом і реформованих закладів освіти, зокрема, яка дає змогу встановити реальні здобутки українізації за відкритої протидії з боку певних педагогічних колективів середніх навчальних закладів і частини батьківської громадськості. З'ясовано імена найбільш діяльних представників української інтелігенції, які доклали найбільших зусиль до реалізації цієї справи.

Ключові слова: подільська інтелігенція, нижча початкова школа, вища початкова школа, гімназія, навчальні плани, учителі, Міністерство освіти і мистецтва, подільський губернський комісар освіти, земські діячі, українізація, літні українські учительські курси, україномовна навчальна література.